

П О Л О В Ц І

Половці — ім'я племінного союзу, що очолював кочову державу Євразії, яка обіймала теж південну половину української території, від половини XI ст. до приходу Монголів 1220/1240 рр.

Назва *Половці* (засвідчена уперше уперше під 1055 р.) є староруським перекладом тюркського слова *кипчак* «половий», т. є «мешканець пологого (піщаного) степу», так як тогочасне німецьке означення для них *Valwen* та середньовічно-латинське *Pallidi*. Як «полових (степовиків)» означали в 2 пол. VIII ст. Уйгури своїх бувших зверхників Тюрків (Східних Тюркютів).

1. Частина розбитих уйгурами 744 р. Східних Тюркютів після деяких мандрівок, займаючися тепер головно міжнародною торгівлею — поселилася на степу поміж двома важними торгово-політичними центрами: Болгаром на Волзі та Балясагуном над оз. Ісіг-кюл (в нишній Кіргізії, від 840 р. столиці тюркської караханідської імперії). Вони були сусідами протомонголів *Кімеків* (званих ними *Куман* > *Кун*) із центром на р. Іртиш, що прийшовши туди у 2-й пол. IX ст. із південної Манджурії (у зв'язку з ростом потуги прото-монгольських Китаїв у півн. Китаю), включили Кипчаків (як «праве» крило) до своєї політичної організації.

1а. В р. 1031 тибетські Тангути здобули торгіву державу Уйгурів у Західнім Китаю (провінція Кан-су); правлячі верстви останньої мусіли шукати щастя на заході. Провід дістався в руки клану *Кай* (по походженню теж протомонголів, колишніх сусідів Кімеків у Манджурії). Після того як в р. 1040 їх атаки на державу Караханідів в обох Туркестанах закінчилися поразкою, Кай пішли у степ і викликали мандрівку кочових народів типу ланцюгової реакції: Кай натиснули на Кімеків, вони ж на Кипчаків, ті на Огузів/Торків, а останні на Печенігів в південно-російським та українським степу (са. 1050).

1б. Заки Торки встигли розглянутися на новій території — вже у 1055 р. появилися там Кипчаки/Половці, які прийнявши в р. 1043 тюркський варіант ісламу, щоб забезпечити собі симпатії і поміч ісламського світу, перемогли Торків і стали володарями Печенізько-Хазарського степу, що від тепер став зватися *Дешт-і Кипчак* то єсть «Полею Половецьким». Ми не знаємо імени їх тюркського панівного клану;

пізніше, після їх переходу на службу до Грузії (1118 р.) цей клан став зватися *Тертер-оба*, від імени відомої притоки р. Кури.

Заховалися імена двох перших Половецьких (Кипчацьких) каганів: Болуш (це ім'я значить по тюркськи «поміч») заключив у 1055 р. мир із Всеволодом Ярославичем, а Искал/Сокал уперше пішов походом на Рюриковича (тогож Всеволода) та побивши його у 1061 р. повернувся у степ.

1в. Але скоро зайшла зміна у степу: протимонгольські *Кай* увійшли до б. печенізької території, перебрали від (власливих, тюркських) Половців їх державні центри (про них нижче) і стали самі правити «Подем». Вони зразу попали в конфлікт з Руськими тріумвірами (Ізяслав, Святослав та Всеволод Ярославичі). Дійшло до боротьби, що закінчилася розбиттям руських війсь на р. Алті та революцією в Києві (1068 р.).

1г. Одначе середноазійські події дали впливали на «Поле Половецьке». У 90-их рр. XI ст. клан *Ölberli* куманського (> *кун*) походження вийшов із манджурської провінції Джеголь; у скорому часі він перейняв степові резиденції-рефугія крила Кимеків: Еміль, у Джунгарії, та Каракорум на північ від Аральського Моря, і уже б. 1100 р. появився у доріччю Донця. Почалася боротьба за владу, з якої скористав Володимир Мономах і відкрив серію перших походів Русі у «Поле Половецьке» (1103, 1109, 1111, 1116, 1117); досі Русь не важилася переходити у степ дальше річок Росі (Правобережжя) та Говтви (Лівобережжя).

1г. Але скоро, са. 1116/1117. дійшло до стабілізації р «Полі Половецьким»: клани *Ольберлю* та *Кай* поділилися владою на базі двоєвладдя, при чому верховним Каганом став голова клану Ольберлю; голова клану Кай був його со-регентом.

Дальші події — перейняття Кара Китаями (теж протомонгольського походження) у 1141 р. гегемонії над східною частиною Євразійського степу (крило Кіmek) — в основному уже не змінили устанавленого порядку.

2. По програній Огузій Торків (са 1050—1060) постала в Євразії імперія від границь Угорщини, Візантії, Русі аж по границі Китаю, із двома крилами, при чому границею поміж ними була ріка Урал. Східне крило звалось (К)іmek; пізніше, в після монгольські часи воно дістало назву (від варіанту імени клану Кай) Кангли. Західне крило, яким ми тут тільки займатимемося, це були «Половці» території степу Кипчаків, «Поля Половецького».

Деякі Кімеки (= Кумани > Куни) попали ще у 70-их рр. XI-го ст. до Угорщини, що тепер від тої форми їх імени (кун) стали називати нову степову державу.

В руських літописах находимо два типи означень для носіїв тої імперії — Половців (від 1055 р.): «Половці» та «Дикі Половці» (вперше 1146, востанне 1196 р.).

2а. «Половці» (не-«Дикі» були в договірних відносинах з Рюриковичами. Вони поділялися на два крила, «південне» та «ліве», при чому «ліве» («східне») крило було рангом вище: Половці мали східню орієнтацію.

«Південне» крило обіймало рангом старшу племінну групу *Ітогли* (*Ітлар*, *Ітларева чадъ*) та *Урусовичів* (*Урус-оба*). Перші кочували на (Півд.) Бугові, при чому їх зимовики були по середньому, а літники по нижньому бігу цієї ріки.

Урус-оба кочували зимою в Дніпровому Лузі, а літом по берегах ріки Молочної (Сутень).

Що торкається «Лівих» (т. є «Лівобережних»), то рангом вище племя *Бурчевичі* (*Бурч-огли*), що zarazом було найстарше рангом над усіми «не-дикими Половцями», кочувало в Чорному Лісі на ріці Орел (Єрель = 'Угол'). Пізніше одна вітка Бурчевичів володіла Єгиптом і Сирією (1279—1390). Рангом нижча племінна група *Улашевичі* (*Улаш-огли*) мали свої стоянки у Синьому Лісі на ріці Самарі (Снепород).

Половців «Південного» крила літописи називають «Руськими» (1169), «Корсунськими» (1169; від міста переговорів), або «Лукоморськими» (1193), а «Ліве» крило — «Переяславськими» (1169).

2б. Починаючи від договору Всеволода Ярославича із половецьким володарем Болушем у 1055 р. оці обі групи Половців були у договірних взаєминах із представниками двох головних ліній Рюриковичів, правобережних (князів Києва) та Лівобережних (Мономаховичів та Ольговичів), причому при кожній зміні на княжих столах договори повинні б відновлятися, якщо обі сторони не мали ворожих намірів. в літописах подані дані про такі відношення договорів зі років 1093, 1095, 1101, 1107, 1140, 1147, 1155, 1156, 1169, 1179, 1193. Як місце договорів засвідчені на Правобережжі Канів (1155, 1193), Заруб (1156), Корсунь (1169) та Трипілля (1179), а на Лівобережжі Саків (1101), Малотин (1140) та Воїнь (1147).

2в. Поміж династіями цих обох головних половецьких племінних груп та Рюриковичами були подружні зв'язки. Так напр., обі галузи Ростиславичів (панівних теж на Україні у 2 пол. XII ст.) увійшли в повсякдення з обома головними династіями недиких Половців: Київська (Рюрик Ростиславич) із Бурчевичами, а Смоленська (в особі Ізяслава Давидовича) із Ітларевичами.

3. «Дикі Половці» склалися теж із чотирьох племінних груп, по дві на одне крило. Про їх кочовища знаємо тільки на підставі деяких натяків. *Тертер-оба* (найвищі рангом; як вище сказано, вони були серед Кипчаків північним кланом до приходу Кай) та *Єтебичі* (*Єте-оба*) були зв'язані з Доном, Кримом та Північним Кавказом, тоді як *Токсобичів* (*Токс-оба*) та *Колобичів* (*Кол-оба*) треба поміщати у системі нижньої Волги; при тому засвідчене суперництво поміж племінними групами Тертер-оба (до яких належав м. ін. Котян, тесть Мстислава Удалого) та Токсоба (про суперництво подається у арабського автора ан-Нувайрі, † в Каїрі 1333 р.) Із династії Тертер-оба походив

правдоподібно Тугорта(р)кан, тесть київського князя Святополка Ізяславича, похований ним у Берестові під Києвом. За його (Тугортакана) нащадків — подавали себе у XV—XVI ст. князі Половці-Рожиновські зі Сквири (повіт Біла Церква), одинока княжа династія, що осталася в Київщині після упадку київської держави.

Пізніше, після приходу Монголів, одна вітка Тертер-оба основала свою династію в Болгарії (1280—1323); Токсобичі (як і Бурчевичі) — засвідчені із XV ст. у нинішній Румунії.

4. Усі Половці, «Не-дикі» та «Дикі» підлягали двом верховним династіям, що обі були прото-монгольського походження: *Кай* (*Каєничі*, < *Кай-она*) та *Олперлюєви* (*Ölberlü*), яких руські літописці зачисляли до «Диких Половців».

Типічний володар із династії Кай був Боняк I († 1117; син Яс'яна, що його смерть нотує літописець під р. 1082), що в р. 1091 прийшовши на поміч візантійському імператорові Олексієві Комнену, остаточно розбив Печенігів; у 1096 р. він знищив Київський Печерський Манастир. Але вже б. 1116 р. династія Кай мусіла признати своїм сувереном новоприбулих із Середньої Азії Ольберлю на чолі зі «Змиєм» Шаруканем Старим.

Верховне двоєвладдя (із взаємною ривалізацією, своїми власними союзами, але з офіційною одністю у часах загальних походів) залишилося типічним до кінця історії Половців на території України і Східної Європи. Тому руські літописи в описі воєнних походів часто називають двох половецьких воєначальників, причому перший, головний, дешифрується як член династії Ольберлю, а другий — як член династії Кай:

1174 р. Кончак [Шаруканевич] та Кобяк Карлиевич;

1185 р.: Кончак [Шаруканевич] та Коза Бурнович;

1222 р.: Юрій Кончакович та Данило Кобякович.

5. Військова поміч половецька була дуже пожаданою для лівобережних ліній Рюриковичів: Переяславських (Мономаховичі, молодші лінії) та Чернігівських (Ольговичі). Вона рівноважила постійну армію Київського князя, якою були пограничні, пізнішого козацького типу, військові поселення із степовиків, т. зв. *Чорні Клобуки*. Тому на останніх звичайно падав перший удар Половців і у відношенні до них Половці були найбільш жорстокі, поки під кінець XII ст. не почали вони самі своячитися з Чорними Клобуками.

Першим Рюриковичем, що почав спрваджувати Половців на своїх ворогів був Володимир Мономах із переяславської лінії (в р. 1077; похід проти Полоцької династії).

У 1107 р. обі головні Руські династії добилися посвоячення із династією Кай: Юрій Мономахович дістав за жінку дочку самого Боняка I, тоді як Святослав Ольгович оженився з дочкою кузена Боняка I, Оселука. Внуком Боняка I був син Юрія *Китай*, що відомий в історії

Східної Європи під своїм християнським іменем як Андрій Боголюбський.

Герой «Слова о полку Ігоревім» Ігор Святославич був у дружніх взаєминах з Кончаком із верховної династії Ольберлю: його син Володимир був оженений із дочкою Кончака. Тіткою Кончака була Гурандухт Отроківна, жінка царя Грузії Давида II (1089—1125).

6. Устрій Половецької держави відповідав приблизно державі Печенігів, тільки що у Половців був інститут рабства (тому часті наїзди на землі Русі).

Археологи знайшли найбільші скупчення могильників Половецького типу у таких областях: Харківська, Київська та Винницька (по 14 могильників), і Ростовська-на-Дону (9 могильників).

Три головні політичні та економічні центри-резиденції Половців лежали в доріччю Сіверського Донця, б. сьогоднішнього Харкова. Це головна столиця — Шарукань (Чешуев), та дві побічні столиці: східня Балин та західня Сугров. Це були разом у XI—XII ст. кінцеві станції сухопутного залозного шляху, що через Київ зв'язував Середню Європу і балканські краї з Половецькою державою. Коли у 50-их та 10-их рр. XII ст. Половці почали щораз більше цікавитися подунайськими землями та (тоді Візантійською) Болгарією, то мабуть тому, що вони корегували старі торговельні шляхи, та направляли по новому міжнародну торгівлю. Це очевидно загрожувало фінансовій базі Рюриковичів. Тому така активність їх у 60-их, 70-их та 80-их роках — цілі серії протиполовецьких походів (1160, 1167, 1168, 1170, 1180, 1184, 1185), не раз із підкресленням, що це робиться в обороні дотеперішніх трьох основних торгових шляхів: Залозного, Соляного та Грецького (1168, 1170).

Позатим Половці мали у своїх руках Крим із важним тоді портом Сурожем (Судаком), Озов та Саксин (колишній Ігіль при усті Волги).

На спеціальну увагу заслуговує Сурож, про який Ібн ал-Асір, арабський історик, свідок монгольської інвазії († 1232) пише таке: «Судак... це город Кипчаків, із якого вони дістають свої товари (імпорти з іслямських країв)... там причалюють кораблі (з іслямських країв) з одежами; вона продається (половцям) і за гроші із тої продажі (іслямські купці) купують рабині-дівчата, невольників (із українсько-російських територій), буртарські хутра, скірки бобрів, вивірок та інші предмети торгівлі...» Тойже автор стверджує, що коли татари зайняли в р. 1222 Судак — то на деякий час припинився цей важний для обох сторін товарообмін купців Ісламу із купцями Кипчаків.

Торговельні зв'язки Половців з Візантією проходили — як за Печенігів — через Корсунь (Херсонес); там м. ін. був проданий Половецький невольник з Русі Евстратій Постник у 1096 р.

Про живий зв'язок Половців із торговельними центрами Середньої Азії (через посередництво крила Кімеків) свідчить наявність у

війську Кончака хорезмійського спеціаліста від китайського прототипу гармат, що стріляли «живим огнем» (1184).

7. Як в усіх степових імперіях, не можна говорити про етнічну та мовну одність Половців. Крім панівної прото-монгольської верхівки (Кідек, Кай, Китай, Олберлю) маси кочового населення були мабуть тюркомовним, тоді як торговці були або іранського (Деремела-«Бродники»), вірменського, або жидівського походження. Пам'яткою зв'язку Вірмен з Половцями було потурчення українських Вірмен, що ще у XVI—XVII ст., навіть у церковних та судових справах вживали половецької мови, яку писали вірменським алфавітом; про це свідчать м. ін. судові акти із Кам'янця Подільського того часу. Деякі у пол. XII ст. частина Половців прийняла карейський варіант жидівської віри. Це нинішні Караїми, яких у 40-их—50-их рр. XIII ст. Данило та Лев переселили до Галича і Львова (Кукизів), а Витовт (у XIV—XV ст.) до своїх резиденцій Луцька та Троку.

8. Релігією кочової верхівки була середньоазійська релігія тенгри (монотеїзм) із тюрко-монгольським культом предка-вовка. Крім того там находили своїх прихильників маніхеїзм, несторіанський тип християнства та середньоазійський — тюркський — варіант ісламу, який — як подано вище — став панівним серед тюркомовних Кипчаків, починаючи від 1045 р. Половці мали східню орієнтацію, як про це свідчать їх поховання. Типічними гробовими пам'ятками у них були т. зв. «кам'яні баби», властиво статуї померлих (скитської традиції), що їх чимало зареєстровано на території України.

Очевидно у Половців була типічна для степу терпимість у релігійних справах. Вже в монгольські часи (друга пол. XIII ст.) діяла на Кримо-Азовським побережжі католицька місія, свідком діяльності якої остався т. зв. «Кодекс Куманікус». Він складається із двох основних частин: половецько-італійсько-перський розговорник, зібраний для італійських купців, та матеріали для християнської проповіді серед половців, виготовлені німецькими місіонерами. Але на пол. XIV ст. іслам у тюркським варіанті остаточно переміг, став панівною релігією держави Золотої Орди та прискіпав тюркизацію усього населення, яке тепер часто стало зватися Татарами.

9. Частина Половців втекла у 40-х рр. XIII ст. перед Монголами до Угорщини під проводом тестя Мстислава Мстиславича Удатного, Котяна із племені Тертер-оба; вони деякий час втішались автономією, але опісля помадярилися. Як уже згадувалося, ще у 50-их рр. XII ст. Половці почали переселюватися до Болгарії. Вони очолили там у 1185 р. волохо-болгарське повстання проти Візантії, що довело до створення т. зв. другого болгарського царства, із половецькими династіями Асенів (1185—1280), Тертер-оба (1280—1323) та Шишманів (1323—1396).

Але мабуть більша частина Половців осталася на своїх землях. Ті що не прийняли ісламу влилися в українську та російську мовні спільності.

9а. Половці оставили помітний слід в українській топоніміці. Але досі половецьких назв не тільки що не досліджено, а навіть ще не

зібрано. Історичні джерела знають цілу низку сіл і містечок Половці/Половичі/Половецьке, напр. в доріччю Росі (1616 р.), у житомирському повіті (1593 р.), на р. Сулі (перед 1569 р.) і т. д. Також місто (Г)Умань дістало назву від них (*куман*), як теж Китайгород, один у б. Брацловському воевідстві (зг. 1660 р.), а другий в кол. Полтавському полку («Літопис Самовидця»).

96. Багато назв зв'язаних з Половецькими діячами заховалося на територіях їх політично-господарської активності в дворіччю Донця та при усті Дону. Для прикладу наведемо Змієве городище та Зміїв курган (на південь від Харкова), що названі від слов'янського перекладу імени Шарукана. Від Кобяка походять два городища: одне б. Змієва, а друге б. дельти при усті Дону. Шлях, що сполучував Донець і Дніпро (Коломак-Орчик називався ще у XVII—XVIII ст. Кончаковим. Тут можна ще навести, що Слобожанські колоністи на початку XVII ст. застали ще у доріччю горішнього Донця (по Торець на півдні) цілу систему Половецьких юртів (не уживаних татарами!), Св'яті гори б. Ізюма та Каганський перевіз (із Каганським колодязем) через Донець біля Чугуева.

БІБЛІОГРАФІЯ

- J. Markwart: *Über das Volkstum der Komanen*, Berlin, 1914.
- P. Pelliot: „A propos des Comans”, *Journal Asiatique*, XI ser. т. 15 (1920), 125—185.
- Д. А. Расовский: «Половцы», *Seminarium Kondakovianum*, т. 7 (1935), 245—266; т. 8 (1936), 161—182; т. 10 (1938), 155—178; т. 11 (1940), 95—128.
- Д. А. Расовский: «Русь, Черные Клобуки и Половцы в XII в.», *Известия на Българското Историческо Дружество*, т. 16—18, Софія, 1940, 369—378.
- K. Czeplédy: „A Kunok eredetéről”, *Magyar Nyelv*, т. 45 (1949), Budapest, 43—50.
- Омелян Прицак: *The Igoř Tale as a Historical Document*, München, 1970 (в друку); він-же: „Polovtsiana 1—2”, *Reşid Rahmeti Arat için*, Ankara, 1966, 380—381; він-же: „Non-'wild' Polovtsians”, *To Honor Roman Jakobson*, The Hague, 1967, 1615—1623; він-же: „Деремела-Бродники”, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, т. IX, 1965, 82—96.
- Г. А. Федоров-Давыдов: *Кочевники Восточной Европы под властью Золото-Ордынских ханов*, Москва, 1966.
- Т. Грунін: *Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины)*. Москва, 1967.